

Obviáció a többszörösen összetett mondatokban

1. Bevezetés

A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen hatókörön belül érvényesek a magyar nyelvben is tetten érhető obviációs megszorítások. Korábbi munkáimban (2009, 2011) egyszerűen összetett mondatokon vizsgáltam az obviáció jelenségét, most pedig kísérletet teszek a többszörös összetételek elemzésére. Annak érdekében, hogy világosan lássuk a kötelező referenciakülönbség lokalitásának okait, illetve a lehetséges nehézségeket, először összefoglalom azokat a feltételeket, amelyek teljesülése elengedhetetlen ahhoz, hogy a magyar kötőmódú mellékmondatokban fellépjen az obviáció. Ezt követően térek rá a többszörösen összetett mondatok elemzésére, melynek során áttekintem a szakirodalmi előzményeket, illetve összevetem ezeket a magyar nyelvű adatokkal.

2. Az obviáció megjelenésének feltételei

A korábbi eredmények áttekintését kezdjük a tárgyalt fogalom definiálásával. Obviációnak nevezzük azt a jelenséget, amikor a beágyazott tagmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondatbeli propozicionális attitűd hordozójának (az esetek döntő többségében a főmondat alanyának) referenciájától. Erre példa az alábbi két mondat:

- (1) *János, azt akarja, hogy pro_{uj} megkérje Mari kezét.¹*
- (2) *János, azt akarja, hogy pro_{uj} elhiggye a hazugságot.*

Ahogy látjuk, mindkét mondat esetében ki van zárva, hogy a mellékmondati alany ugyanazt a személyt jelölje, mint a főmondati alany. Ez a megszorítás – amint azt a fenti példák is mutatják – minden esetben a kötőmódban álló bővítmények sajátossága,

azaz sem a kijelentő módú mellékmondatok, sem a ragozott vagy ragozatlan főnévi igenévi kifejezések használatakor nem lép fel.

A kötelező referenciakülönbség megvalósulásának a magyar nyelvben négy feltételét állapítottam meg (Pintér 2011). A következőkben kísérletet teszek ezek rövid összegzésére.

2.1. A beágyazott kötőmódú bővítménynek kell, hogy legyen főnévi igenévi változata

A magyar nyelvet illetően az egyik legérdekesebb kérdés, hogy vajon miként függ össze a kötőmód és az obviáció. Az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a jelenlét a kötőmódú bővítmények sajátossága, problémát okoz azonban, hogy nem minden kötőmódú bővítmény obviatív. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan az idegen nyelveket vizsgáló szakirodalomban található megoldási javaslatok közül leginkább Farkas (1992) rivalizáláselmélete bizonyul helytállóknak a magyarra nézve. Ennek a koncepciónak az az alapelve, hogy a függő szituációt jelölő bővítmények (vagyis a főnévi igenévi kifejezések és a kötőmódú mellékmondatok) versengenek egymással. Az a tényező, amely eldönti, hogy egy adott mondatban melyik bővítménytípus realizálódik, az alanyi kontroll² megléte, illetve hiánya. Egészen pontosan arról van szó, hogy a főmondati alany által kontrollált (vagyis azzal kötelezően koreferens) alanyú ragozatlan főnévi igenévi kifejezések meggátolják – vagy Kiparsky (2002) kifejezésével élve: blokkolják – a független alanyú kötőmódú mellékmondatok megjelenését azokban a mondatokban, ahol a két tagmondat alanyának azonos a referense. Ennek következtében a kötőmódban álló bővítmények alanyait az ilyen esetekben mindig a főmondati alanyétól eltérő referenciájúként, azaz obviatívként értelmezzük.

Ha igaznak fogadjuk el Farkas (1992) azon állítását, amely szerint az obviáció megjelenése a függő módú bővítmények közötti rivalizáláson alapszik, akkor azt is könnyen beláthatjuk, hogy a magyarban a kötőmódú mellékmondat csak és kizárólag akkor lehet obviatív, ha létezik az azonos referenciájú alanyokat jelölő főnévi igenévi változata (hiszen csak ebben az esetben van „riválisa”). Erre példa a következő két mondat:

- (3) *János könyvet akar PRO_i irni.*
- (4) *János azt akarja, hogy pro_{ujk} könyvet írjon.*

A (3) alatti mondat csak úgy értelmezhető, hogy mindkét cselekvés alanya ugyanazt a személyt (jelen esetben Jánost) jelöli. A (4) alatti példát viszont – éppen ellenkezőleg – úgy interpretáljuk, hogy a beágyazott szituáció alanya szükségképpen valaki másra referál, mint a főmondati propozicionális attitűd hordozója.

² Az alanyi kontroll esetén a főmondati predikátumok megkövetelik, hogy az alanyi résztvevőjük referense és a mellékmondati bővítmény alanyának referense azonos legyen, vagyis kötelezővé teszik a koreferenciát. Az alanyi kontroll jelenségéről bővebben lásd Pintér (2009: 482).

Előfordulnak azonban olyan esetek is, amikor egy adott bővítmény nem realizálódhat főnévi igenévi kifejezésként (5), csak kötőmódú mellékmondatként (6). Ilyenkor természetesen az egyetlen lehetséges változat jelöli mind a függő, mind a független alanyú bővítményeket, és nem lép fel obviáció.

(5) *Péteri könyörög PRO_i kiszabadulni.

(6) Péteri könyörög_i hogy pro_{ij} kiszabaduljon.

Az obviatív kötőmódú mellékmondatok megvalósulásának első és legfontosabb kritériuma tehát minden kétséget kizáróan az, hogy az adott összetett mondatnak legyen egy olyan változata is, amelyben a bővítmény ragozatlan főnévi igenévi kifejezés. Enélkül biztosan nem beszélhetünk rivalizálástól – és így az alanyok közötti kötelező referenciaci-különbségről sem –, azonban ezzel még nem merítettük ki az obviáció felépéséhez nélkülözhetetlen tényezőket.

2.2. A főmondatbeli propozicionális attritúd hordozójának felelősnek kell lennie a beágyazott mondat által jelölt eseményért

Több nyelvben is megfigyelhető, hogy az obviáció elmarad azokban az esetekben, amelyekben a főmondat alánya nem felelős a beágyazott mondat által jelölt eseményért.³ Ha megvizsgáljuk az alábbi két magyar nyelvű példát, azt látjuk, hogy valóban különbség figyelhető meg a beágyazott névmási alanyok értelmezésében – attól függően, hogy fennáll-e felelősségi viszony (7) vagy sem (8).

(7) János_i szeretné, hogy pro_{ij} olvasson.

(8) János_i szeretné, hogy pro_{ij} meggyógyuljon.

A (7) mondatnál a beágyazott esemény attól függően valósul meg, hogy a főmondat alánya miként dönt, és amint látjuk, itt a bővítmény alanyának referense kötelezően eltér a főmondati alanyétól. A (8) esetében viszont nincsen obviáció: a meggyógyulás vonatkozhat ugyan valaki másra, de nincsen kizárva az sem, hogy a főmondat alanyára, vagyis ebben a mondatban Jánosra vonatkozik. Ennek oka az lehet, hogy az adott szituáció független a főmondati alanytól – abban az értelemben, hogy annak nincsen hatalma dönteni az esemény megvalósulásával kapcsolatban. Vagyis a meggyógyulás ténye teljesen független mind Jánostól, mind bármely más – Jánostól eltérő referenciájú – alanytól.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon mi állhat a (7) és (8) alatti mondatokban megfigyelhető jelenség hátterében. Egy lehetséges megoldás például, ha ugyanezt a problémát nem a tagmondatok közötti felelősségi viszony felől közelítjük meg, hanem a

³ Farkas (1988) a francia, Costantini (2009) pedig az olasz nyelvben mutatta ki a felelősségi viszony szükségességét.

mellékmondati alanyok tematikus szerepe felől. Ebben az esetben azt kellene feltételeznünk, hogy azokban a mondatokban, ahol fellép az obviáció, a beágyazott alany mindig a beágyazott predikátum ágense (vagyis a cselekvés okozója, kiváltója), míg ott, ahol nincsen obviáció, annak пациенse (vagyis elszenvető alanya). A tárgyalt példák kapcsán ez a feltevés helytállóknak tűnik. Vannak azonban olyan esetek, amelyek ellentmondanak egy ilyen jellegű felosztásnak. Erre példa az alábbi mondat:

(9) Péteri_i azt akarja, hogy pro_{ij} megnyerje a versenyt.

A (9) alatti mondatban a beágyazott alany a beágyazott predikátum ágense, mégsem lép fel kötelező referenciaci-különbség. Tegyük hozzá mindehhez azt is, hogy itt az obviáció fellépésének egyetlen kritériuma sem sérül – leszámítva azt, hogy a két tagmondat között nincsen felelősségi viszony. Úgy tűnik tehát, hogy ezt a tényezőt mindenképpen fel kell vennünk az obviáció előfordulási feltételei közé. Továbbra is fennáll azonban az a kérdés, hogy vajon mi lehet ennek az oka.

A megoldás nagy valószínűséggel a szemantikai és a szintaktikai kontroll közötti összefüggésben rejlik. Ha az alanyok közötti kötelező koreferenciát, illetve anti-koreferenciát (vagyis az obviációt) egyfajta szintaktikai kontrollként értelmezzük, arra is következtethetünk, hogy ennek a viszonynak feltétele, hogy a kontrolláló szemantikai kontroll is gyakoroljon a kontrollált alanyú propozíció felett. Azonban a probléma megragadható a szintaktikai oldalról is. Ezt láthatjuk Szabolcsi (2010) elméletében: ő azt állítja, hogy a (7) és (8) alatti mondatok közti szemantikai különbség (vagyis a felelősség megléte, illetve hiánya) feltehetőleg valamilyen szintaktikai okra, intervenciós effektusra vezethető vissza. Egészen pontosan azt feltételezi, hogy a felelősség korlátolt voltának a hangalak nélküli „véletlenül” vagy más hasonló tartalmú operátor felel meg, és ez teremt olyan szerkezeti távolságot, amely meggátolja több jelenség, például az obviáció felépését is.

Jó okkal feltételezhetjük tehát, hogy szemantikai és szintaktikai okok együttes fennállása teszi szükségessé, hogy számoljunk az obviáció ezen kritériumával is.

2.3. A beágyazott alany nem lehet fókusz

Amint arról már korábban is szó volt, a kötőmódú és a főnévi igenévi kifejezések közötti rivalizációban (és így az obviáció előfordulásában is) a beágyazott alanyoknak jut a legfontosabb szerep, hiszen valójában ezek referenciálisan kontrollált vagy referenciálisan szabad volta határozza meg a bővítményválasztást. Azt is leszögeztük, hogy az obviatív kötőmódú mellékmondatok alanya mindig egy névmás (pro), a főnévi igenes kifejezéseké viszont egy, a főmondati alany által kontrollált üres névmási fej (PRO). Ebből a különbségből adódóan – a már említett szintaktikai–szemantikai kontrolláltsági kritériumon kívül – további kikötéseket kell tennünk.

Ezek közül az első és legfontosabb az a megszorítás, amelyet a főnévi igenévi kifejezés alanyának fókuszáltságával kapcsolatban kell megfogalmaznunk. Azt tapasztal-

taljuk ugyanis, hogy azokban a kötőmódú mellékmondatokban, ahol az alany fókuszpozícióban áll, elmarad az obviáció. Ez figyelhető meg a következő mondatban is:

- (10) *János, azt akarja, hogy Ő_{ij} kísérje el Marit a bálba.*

Nincs okunk azt feltételezni, hogy ebben az esetben az obviációt a szemantikai fókuszsztárság gátolja. A korábban tett megállapításokat átgondolva arra a következtetésre juthatunk, hogy az ok a főnévi igenévi kifejezések struktúrájában keresendő. Az ezekben alanyként szereplő PRO üres névmási fej ugyanis semmilyen körülmények között sem lehet hangzó alany, így nem látható el a fókuszpozícióval kötelezően együtt járó főhangsúlytal sem, vagyis egyáltalán nem fókuszálható. Az alábbihoz hasonló mondatok rosszul formáltak:

- (11) *Éva_i akar [_{FOCP} PRO_i menni el].

Ha nem alkotható olyan főnévi igenévi kifejezés, amelyben az alany fókuszpozícióban szerepel, akkor egyértelmű, hogy azokban az esetekben, ahol erre lenne szükség, a beágyazott mondat csak és kizárólag kötőmódú mellékmondat formájában valósulhat meg. Ebből kifolyólag itt elmarad a függő módok közötti rivalizálás, vagyis megsérül az obviáció megvalósulásának első és leglényegesebb alapelve.

A fent vázolt fonológiai okok miatt tehát mindenképpen fel kell vennünk az előfordulási feltételek közé azt a kikötést is, hogy a beágyazott alany nem fejezhető ki kimerítő azonosítást, vagyis nem állhat fókuszpozícióban.

2.4. A beágyazott alany nem lehet klitikumgazda

A beágyazott alanyok fonológiai szempontú megközelítéséből adódik egy másik lényeges következtetés is. A főnévi igenévi és a kötőmódú bővítmények alanyai ugyanis abban is eltérnek egymástól, hogy járulhat-e hozzájuk klitikum, vagyis simulószócska.

A főnévi igenéves kifejezések alanyait vizsgálva azt láthatjuk, hogy ezek – ugyan csak a hangsúlytalanságból adódóan – nem szerepelhetnek klitikumokkal, például az *is* szócskával együtt (12).

- (12) *Péter_i részt akar PRO_i is venni a munkában.

A kizárólag hangzó alanyokhoz járuló klitikumok tehát csak a mondatok kötőmódban realizálódó változatában (13) kaphatnak szerepet.

- (13) *Péter_i azt akarja, hogy ő_{ij} is részt vegyen a munkában.*

Ennek következtében elmarad a rivalizálás, valamint ebből kifolyólag az obviáció is minden olyan esetben, ahol a beágyazott alany klitikumgazda. Végezetül fontos leszögezni, hogy az obviáció fellépéséhez szükséges, hogy kivétel nélkül mind a négy

kritérium megfeleljen a fenti elvárásoknak, hiszen ha akár csak egy feltétel is akad, amely nem teljesül, akkor már nem beszélhetünk az alanyok közötti kötelező referenciakülönbségről.

3. Az obviáció lokalitásának kérdése

Miután áttekintettük, hogy milyen feltételek mellett valósul meg az obviáció a magyar kötőmódú bővítményekben, térjünk rá egy további fontos megszorításra, mégpedig az obviáció lokális jellegére. Az eddigiekben csakis olyan példamondatokkal dolgoztunk, amelyekben az összetett mondat két tagmondatból állt: egy főmondatból és egy kötőmódú mellékmondatból. Most vizsgáljuk meg, hogyan jelenik meg az obviáció a többszörösen összetett, azaz legalább három tagmondatból álló példák esetében.

3.1. Szakirodalmi háttér

Az elemzést kezdjük ezúttal is azzal, hogy szemügyre vesszük az idegen nyelvekkel foglalkozó szakirodalom megállapításait, illetve példamondatait.

Az obviáció lokalitását elsőként Farkas (1992: 105) említi, és az ő nevéhez köthető az a kijelentés is, amely szerint kötelező referenciakülönbség mindig csak egy adott bővítmény és az őt közvetlenül megelőző főmondat alanyai között léphet fel.

Ugyanerre a következtetésre jutott Costantini (2005: 98) is, aki az alábbi formulákkal írta le az egyszeres (14) és a többszörös (15) beágyazások mélyszerkezetét:

- (14) DP₁ V [_{CP} PRO_(*)]_{1/2} ...

- (15) DP₁ V [_{CP1} PRO_(*)]_{1/2} V [_{CP2} PRO₁(*)]₂ ...

Amint azt a szerkezeti ábrák is mutatják, a másodlagosan beágyazott alany referenciája nem tér el kötelezően a főmondati alany referenciájától, eltér viszont az elsődlegesen beágyazott alanyétól, vagyis annak a mondatnak az alanyától, amely őt közvetlenül megelőzi. Costantini (2005) munkájában ezt az állítását több nyelvi példával is bizonyítja. Nézzünk meg ezek közül néhányat.

Olasz:

- (16) *Gianni_i sperava che Maria_j desiderasse che pro₁_{ij}jk partisse.⁴*
'Gianni_i reméli, hogy Maria_j azt akarja, hogy pro₁_{ij}jk elmenjen.'

Katalán:

- (17) *En Pere_i esperava que en Jordi_j volgués que pro₁_{ij}jk hi anés.⁵*
'Pere_i reméli, hogy Jordi_j azt akarja, hogy pro₁_{ij}jk odamenjen.'

⁴ A mondat Costantini (2005: 98) tanulmányának (67)-es számmal jelzett példája.

⁵ A mondat Costantini (2005: 100) tanulmányának (70.a) számmal jelzett példája.

Portugál:

(18) [O Eduardo]₁ deseja que [o Manel]₁ queira que ele_{1/3/k} compre um automóvel novo.⁶

⁶ Eduardo₁ azt szeretné, hogy Maue₁ azt akarja, hogy pro_{1/3/k} vegyen egy új autót.

Láthatjuk, hogy mindegyik mondatra igaz az, hogy az obviáció csak a közvetlen alárendelés esetében érvényes, vagyis a főmondat csak a közvetlenül neki alárendelt tagmondat alanyára tud megszorításokat kiróni, a másodlagosan alárendelt tagmondatra viszont már nem.

A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogy vajon ez a megállapítás a magyar nyelvű példák esetében is megállja-e a helyét.

3.2. A magyar adatok elemzése

Vizsgálódásainkat kezdjük azokkal az esetekkel, amelyekben csak a másodlagosan beágyazott tagmondat tartalmaz névmási alanyt. Erre példa az alábbi két mondat:

(19) János₁ azt szeretné, hogy Mari₁ azt akarja, hogy pro_{1/3/k} feleségül vegye.

(20) Mari₁ azt akarja, hogy Éva₁ megkérje, hogy pro_{1/3/k} vigyázzon a gyermekére.

E két mondat esetében egyértelmű, hogy a főmondat alanya eltér az elsődlegesen beágyazott bővítmény alanyától, sőt az is biztosan állítható, hogy az elsődlegesen és másodlagosan beágyazott kötomódú mellékmondatok alanyai között sem lehet koreferencia. Azt viszont nem tudjuk bizonyítani, hogy bármi is megtiltja azt, hogy a főmondat és a hozzá képest csupán másodlagosan beágyazott bővítmény alanyai koreferensek legyenek egymással. Az utolsó tagmondat alanya lehet ugyan egy, a főmondati alanytól eltérő harmadik személy (aki egyáltalán nem is szerepel a mondatban), de lehet az az illető is, akire a főmondati alany referál, vagyis itt a főmondatához képest nem lép fel obviáció.

De vessünk egy pillantást azokra az esetekre is, ahol mindkét beágyazott tagmondat alanya egy névmás. Erre példa a következő két mondat:

(21) Péter₁ kérni szeretne valamit.

Éva₁ azt akarja, hogy pro_{1/3} azt kérje, hogy pro_{1/3} menjen el vele a bálba.

(22) (Mari₁ vágynak valamire.)

János₁ azt akarja, hogy pro_{1/3} arra vágjon, hogy pro_{1/3} elhívja Párizsba.

Amint azt a jelölés is jól mutatja, ebben a mondatban kétszer is fellép az obviáció; egyszer a főmondat alanya és az elsődlegesen beágyazott mondat alanya között, egyszer pedig az elsődlegesen és másodlagosan beágyazott tagmondat alanyait illetően.

Ez a tény azt bizonyítja, hogy a (19) és (20) alatti mondatok esetében biztosan nem az zárta ki a másodlagosan beágyazott mondat alanya és a főmondati alany közötti koreferenciát, hogy egy többszörösen összetett mondaton belül csak egyszer fordulhat elő obviáció.

Láthatjuk, hogy amennyiben több bővített tagmondat is megfélel azoknak a követelményeknek, amelyek alapján obviatív kötomódú mellékmondatokkal bővíthet, akkor semmi sem akadályozza meg azt, hogy többször is fellépjen a kötelező referenciakülönbség megszorítása. Az a kikötés viszont továbbra is fennáll, hogy a jelenőség hatása csak a közvetlen beágyazásra terjedhet ki, több tagmondaton át nem lehet érvényes.

Vagyis a fenti mondatok tanulságait összegezve azt mondhatjuk, hogy lehetséges az obviáció többszöri fellépése egy többszörösen összetett mondaton belül, nem lehetséges viszont az, hogy egy adott főmondat több, neki láncszerűen alárendelt tagmondatra is obviációs megszorításokat rójon ki.

4. Összegzés

Az adatok vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy az obviációs megkötések a magyar nyelvben is lokálisak, vagyis csak egyetlen főmondat–mellékmondat viszonyra képesek kiterjedni. Az idegen nyelvű példákat is figyelembe véve azt is jó okkal feltelezhetjük, hogy a lokalitás az obviáció lényegéhez tartozik, vagyis igaz minden olyan nyelvre, amelyben találkozunk a jelenséggel. Arra a kérdésre, hogy mi állhat ennek a lokalitásnak a hátterében, az említett munkákban nem találtunk részletes választ, megalapozottnak tűnik viszont az a feltételezés, hogy az ok nem csupán az obviációnak, hanem magának a szintaktikai kontrollnak a jellegében keresendő, ennek kifejtése azonban még további kutatásokat igényel.

Összegzésképpen elmondható, hogy a többszörösen összetett mondatok elemzése tovább árnyalja az obviáció jelenségéről kialakított képet, ily módon pedig érdekes adatokat nyújthat a kötomódú mellékmondatok, és így általában a mondatértékű bővítmények besorolásának kérdésköréhez is.

⁶ A mondat Costantini (2005: 100) tanulmányának (70.c) számmal jelzett példája.